

УДК 9

DOI: 10.30840/2413-7065.2(71).2019.171753

ГІБРИДНІ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ 1917 – 1921 І 2014 – 2019 РОКІВ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ ЩОДО ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ АГРЕСІЇ

Юлія ЛЕБЕДЕВА*orcid.org/0000-0003-0628-0309**кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу філософії та геополітики НДГУ*

Анотація. У статті висвітлено основні засоби та методи гібридних війн проти українських урядів більшовицької Росії у роки Української революції та Російської Федерації на території Криму та Донбасу з 2014 р. Виникненню гібридної війни як політичного явища на сучасному етапі сприяв розвиток засобів масової інформації. У ході війн, спрямованих на ліквідацію української державності, було використано сепаратистські рухи. Статус гібридної війни означав збереження дипломатичних відносин. Під час інформаційної війни більшовиками успішно було використано пропагандистські методи поширення своєї ідеології для успіху у військових діях. Значний внесок у перемогу та насадження більшовицького устрою на території України зробила і діяльність «п'ятої колони», що допомагала просуванню російських військ та сприяла успіху в військовій кампанії. Натомість Центральна Рада, Українська держава П. Скоропадського та Директорія УНР робили спроби зменшити політико-пропагандистський, фінансовий та культурний тиск більшовиків. Ключовим закликотом протидії та об'єднання українського населення можновладці українських урядів у 1917–1921 рр. вважали поширення української національної ідеї. Ідеологічні парадигми гібридної війни Російської Федерації на Донбасі та при анексії Криму зумовлювалися протиположними пропагандистськими ідеями «русского мира». Інформаційний вплив ідеології В. Путіна на українське суспільство є, на жаль, продуманим та детальним. Гібридна війна з погляду міжнародного права є абсолютно поза будь-якими міжнародними нормами та конвенціями.

Ключові слова: гібридна війна; Центральна Рада; Українська держава; Директорія УНР; «русский мир».

RUSSIA'S HYBRID WARFARE AGAINST UKRAINE IN 1917–1921 AND 2014–2019 AND UKRAINIAN GOVERNMENTS' ACTIVITIES FOR OVERCOMING THE RESULTS OF THE AGGRESSION

Yuliia LIEBIEDIEVA*Candidate of Historical Sciences, senior research fellow
of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS*

Annotation. The article discloses key ways and methods of conducting hybrid wars by the communist Russia against Ukrainian governments during the Ukrainian revolution period, and by the Russian Federation in the territories of Crimea and Donbas since 2014. At the present stage, the development of mass media contributed to the emergence of the hybrid warfare as a political phenomenon. These wars, aimed at the liquidation of the Ukrainian statehood, used separatist movements. The status of the hybrid warfare stipulated preservation of diplomatic relations. During the information war, Bolsheviks successfully used propaganda for disseminating their ideology to succeed in military actions.

© Лебедева Ю.

The “fifth column” had also significantly contributed to the victory and inculcation of the Bolshevik order, facilitating the advance of Russian forces and success in the war campaign. Nevertheless, Central Council, Ukrainian State of Pavlo Skoropadskyi, and the UPR Directorate undertook steps to alleviate the political, propagandistic, financial, and cultural communistic pressure. The members of the Ukrainian governments of 1917–1921 considered Ukrainian national idea the core of counteraction and consolidation of the Ukrainian nation. Ideological paradigms of the Russian Federation’s hybrid warfare in Donbas and annexation of Crimea stemmed from the propaganda of the “Russian world” idea. Unfortunately, the information impact of V. Putin’s ideology on the Ukrainian society is well-thought and planned. International law considers hybrid warfare beyond any international norms and conventions.

Keywords: hybrid warfare; Central Council; Ukrainian state; the UPR Directorate; Russian world.

Гібридна війна є новим для історії людства явищем, що виникла в ХХ ст. завдяки можливості маніпулювання свідомістю людей та появі засобів масової інформації. Події 1917 – 1921 рр. та на сучасному етапі в Україні зумовили загрозу втрати державного суверенітету і необхідність вирішення військового, фінансово-господарського, мовного та інших питань. Російсько-українські війни періоду Української революції та Революції гідності зумовили резонанс у міжнародних відносинах у зв’язку з порушенням Кремлем правових норм.

Джерелами для вивчення та дослідження проблеми гібридної війни на території України в 1917 – 1921 рр. є збірники опублікованих документів урядів, зокрема «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали» [7], «Українська держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали» [19], «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» [21], «Статті. Листи. Документи» С. Петлюри [13], які містять укази органів влади, що дають нам можливість проаналізувати заходи українських керівників з питань запобігання наслідків гібридної війни, та опубліковані спогади вищих посадовців: О. Жуковського [8],

П. Скоропадського [15], тритомна праця В. Винниченка «Відродження нації» [4, 5]. Питанням гібридних війн на території України займаються й сучасні дослідники Я. Верменич [3], В. Головка [6], В. Смолій [16], Ф. Турченко [17].

Цікавою з погляду дослідження анексії Криму та війни на Донбасі як наслідків Євромайдану є монографія «Україна після Євромайдану: досягнення та виклики» [18]. «Русский мир» як основну ідеологію, що успадкувала імперське минуле, досліджує Л. Якубова [21]. Позицію українського дисидента В. Чорновола щодо гібридної війни розкрив М. Кучерук. [10] В українській історіографії також наявні спеціальні дослідження вагомості фінансово-господарського та релігійного чинників у гібридній війні Російської Федерації проти України [6, 10].

Метою статті є визначення тенденцій ведення гібридних війн Росією проти українських урядів 1917 – 1921 рр. та 2014 – 2019 рр. Завданнями – аналіз основних особливостей гібридних російсько-українських війн, заходів обох урядів у контексті аналізу подій та визначення рівня готовності української влади до агресії з боку Російської Федерації.

Війни між російськими та українськими урядами зумовлені амбіціями

більшовицької влади та президента Російської Федерації В. Путіна, спрямованими на збереження впливу в Східній Європі, репрезентації на міжнародній арені, та економічною кон'юнктурою, притаманною для російських урядів.

Після Жовтневої революції більшовики розпочали масштабний інформаційний та військовий наступ на встановлення та утворення свого режиму на території України. Дотримуючись своїх же правил ведення гібридної війни, більшовики приступили до тотальної агітації проти Центральної Ради в пресі, організували мітинги та оголошували відозви про необхідність підтримки більшовиків у Києві [4, с. 137].

Протистояти більшовицькій навалі керманічі Центральної Ради, на жаль, не мали змоги та можливостей: «Гарнізон міста Києва був дуже не певний; входили в нього різні дружини, та запасний Український полк і розподілковий пункт з тисячами дезертирів і всяким злочинним елементом» [8, с. 54].

На початку грудня 1917 р. в Катеринославі відбулася більшовицька демонстрація під гаслом «Вся власть Советам!». Демонстрація була досить численна, але більшовики все ж таки були ще не готові до війни з УНР. Мета більшовиків – масове поширення антиукраїнських настроїв. Успіху майбутньої війни РСФРР проти УНР сприяли масштабні запроваджені пропагандистські методи ведення гібридної війни [11, с. 48].

Основними гаслами більшовиків, що сприяли їх популярності серед українського народу, були диктатура пролетаріату та забезпечення миру і права власності на землю, що створювало благодатні умови для підтримки їх українськими селянами та робітниками. Українське

суспільство найбільше потерпало від жорен Першої світової війни і заклики більшовиків щодо її припинення потрапили на вдячний ґрунт свідомості українців. Навіть утворені в Росії українські полки, названі на честь українських гетьманів, заявляли, що вони проти більшовиків воювати не будуть. Як приклад можна назвати прибуття з Петербурга до Катеринослава українських полків, які оголосили нейтралітет [11, с. 49].

У відповідь Центральна Рада України проводила контрпропаганду. В. Винниченко писав про шовінізм більшовиків у національному питанні; пояснював програму й діяльність Центральної Ради та Генерального Секретаріату; доводив демократичність влади та бажання більшовиків ліквідувати соціалістичний уряд через відстоювання української державності. Однак більшовики здобули успіх в інформаційній війні завдяки відсутності у Центральній Раді радикальних методів щодо соціальної політики, в результаті чого значна частина українського населення прийняла сторону радянської влади [4, с. 157].

17 грудня 1917 р. більшовики обрали у Харкові робітничо-селянський уряд, що підтримувався РКП(б), як альтернативу з'їзду Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів у Києві. Радянська Росія відкидала причетність до військового конфлікту з Центральною Радою, трактуючи воєнні дії як громадянську війну Харківської ради депутатів проти Центральної Ради, що фінансувалася з Москви. Український радянський уряд був альтернативою української влади в Києві [1, с. 148].

Окрім агітації, пропаганди, поширення лозунгів та організації українського більшовицького уряду, ще однією

формою гібридної війни були спроби партійного перевороту деякими членами лівої течії партії українських соціалістів-революціонерів (есерів), що також були ще й членами Російських Установчих Зборів. Після розформування тимчасового органу влади до скликання парламенту в Радянській Росії ліва течія партії стала на бік Ради Народних Комісарів з метою утворення української радянської влади. Есери мали приїхати до Києва й за допомогою місцевих жителів організувати виступ проти Центральної Ради та захопити владу. Значну частину їх було арештовано у Києві комендантом міста соціал-демократом М. Ковенком. Існував ще один план захоплення влади лівих політичних партій на чолі з М. Поршем. До плану захоплення влади входив і арешт голови Генерального Секретаріату та оголошення влади Рад, перевибори Центральної Ради й швидкий вступ у мирні переговори з Радою Народних Комісарів. План був відкинтий М. Поршем і М. Ткаченком через недовіру більшості членів Центральної Ради більшовикам [4, с. 220].

Більшовики критикували позиції меншовиків, есерів і Тимчасового уряду щодо національного питання. Для забезпечення підтримки українського населення РКП(б) висунула гасло про право націй на самовизначення, однак лозунг не реалізовувався на практиці через прихильність більшовиків до ідеї шовінізму, поширення соціалістичної революції та подолання економічної кризи за рахунок потенціалу УНР. Політика більшовиків у перший період встановлення влади в Україні велася в напрямі знищення української державності та національної культури, проведення соціальної революції [24, с. 181]. Вивезення вугілля,

цукру, хліба з України до голодуючої Росії спонукало більшовиків якнайшвидше захопити Україну. В. Винниченко зазначив, що майже відразу після встановлення радянської влади на території України більшовики заборонили українську пресу, конфіскували друкарні, зачинили книгарні, школи, за спілкування українською мовою підозрювали в контрреволюції [4, с. 269].

У відповідь на більшовицьку пропаганду українська влада намагалася застосувати власні методи політичного тиску. Центральна Рада заборонила вивозити хліб до Росії, вимагаючи розплати за нього готівкою. Проти постачання хліба виступив Продовольчий комітет, який не приймав претензій більшовиків. Інформаційні методи боротьби були ключовим елементом ходу більшовицької окупації [11, с. 53].

Ще одним із методів антибільшовицької політики Центральної Ради були подальші заходи в гуманітарній сфері: 31 грудня 1917 р. директор департаменту В. Приходько підписав постанову Генерального Секретаріату припинити надавати державну допомогу родинам осіб, котрі воювали на боці більшовиків. У документі вказано, що постанова діяла щодо родин вояків, які повернулися додому і не були визнані законом непридатними до військової служби [21, с. 83].

Центральна Рада проголосила незалежність УНР 22 січня 1918 року, незалежність радянської України проголосили на Другому всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся в Дніпрі, тодішньому Катеринославі, 17 – 19 березня того ж року [20].

Дипломатична служба Центральної Ради повідомляла міжнародне товариство щодо антиукраїнської політики

більшовиків. У відозві «До народів світу» (лютий 1918 р.) наголошено, що загарбання більшовиками території України спричинить світову економічну нестабільність [4, с. 292].

Після захоплення більшовиками Києва 9 лютого 1918 р. офіційно завершилася окупація УНР. Московські більшовики встановили в Україні владу зі старим гаслом царської дореволюційної Росії «Никакой Украины не было, нет и не будет» [10, с. 64].

Основним вектором здійснення зовнішньої політики більшовиків було припинення Першої світової війни. Укладення Брест-Литовського мирного договору 9 лютого 1918 р. із Четвертим союзом давало більшовикам шанс зміцнити свої сили для розвитку та поширення соціалістичної революції. У шостому пункті угоди йшлося про згоду Німеччини стати гарантом збереження суверенітету Української Народної Республіки [17, с. 73].

На зміну Центральній Раді приходить Українська держава, що існувала з 29 квітня по 14 грудня 1918 р. і була проголошена на Всеукраїнському з'їзді хліборобів, очільником держави було обрано гетьмана П. Скоропадського. У «Спогадах» гетьмана (1918 р.) занотовано, що на початку червня 1918 р. до Києва приїхала велика делегація на чолі з членом ЦК РКП(б) Х. Раковським, як наслідок розпочався новий виток посиленої більшовицької агітації. Переговори між П. Скоропадським та більшовицькими делегатами про встановлення українсько-російського кордону ні до чого призвести не могли. Варто відзначити й окремі моменти відносин із Кубанню. Після встановлення командування А. Денікіна над збройними силами

Півдня Росії відносини П. Скоропадського з ними зіпсувалися, оскільки почалася агітація білогвардійців з метою запобігання поповнення військових частин П. Скоропадського [15, с. 213].

У період Гетьманату П. Скоропадського були вжиті заходи з господарсько-фінансових питань. В обіжнику Міністерства праці щодо з'ясування матеріальних втрат, яких зазнали професійні робітничі організації через російсько-українсько війну (18 травня 1918 р.), виданому керівником Міністерства праці Д. Полупановим, відомості про збитки вносилися в акти про втрати, завірені повітовими старостами або повітовою міліцією, й пересилалися до Міністерства праці [19, с. 88].

Важливим питанням, яке вирішувалося в період існування Української держави, було регулювання політики в сфері шляхів сполучень з огляду на необхідність контролю над транспортними перевезеннями. Згідно з наказом Міністерства шляхів про збір інформації щодо збитків, заподіяних більшовиками на залізницях України (23 травня 1918 р.), створенням інформації щодо збитків займалося Міністерство закордонних справ і комісія при ньому. Шляхові інституції мали надсилати звіти до Міністерства шляхів по фінансовому департаменту [1, с. 154].

У період Гетьманату П. Скоропадського відбувалася перевірка державних службовців. 31 травня 1918 р. було видано наказ Міністерства шляхів про створення слідчих комісій з розслідування справ службовців, звільнених за підозрою в участі у більшовицькому повстанні. Комісії склалися з представника адміністрації і представника від культурно-просвітницької української

організації на чолі з місцевим комісаром, що керувалися інструкціями для комісарів [19, с.101].

Українська держава врахувала необхідність контролю в фінансовому питанні. 17 серпня 1918 р. урядом П. Скоропадського було видано закон про обмеження ввозу в Україну російських грошових знаків. Згідно з указом заборонялося впровадження на територію України 5% зобов'язань і білетів Російської державної скарбниці. Видання нормативно-правового акту було зумовлене фінансовою нестабільністю на території більшовицької Росії [1, с. 153].

П. Скоропадський згадував про пропаганду більшовиків: «Більшовицька преса писала про мене з піною в роті чортзна-що. Особливо вони були невдоволені, коли прийшлося здійснити заходи проти своїх більшовиків». Отже, гетьман намагався протистояти подальшій агітації [15, с. 242].

Сепаратизм у період Директорії УНР, зокрема діяльність отаманських загонів Болбочана на Харківщині, Полтавщині й Катеринославщині, отамана Ангела на Чернігівщині, сприяв успіху більшовиків. Повстання проти Директорії проводилося частково під керівництвом лівих українських есерів та російського радянського уряду [5, с. 201].

Директорія УНР намагалася проводити заходи з обмеження впливу пропаганди більшовиків. 8 грудня 1918 р. було видано наказ С. Петлюри про заборону антиукраїнської агітації на терені Катеринославщині. У пункті 6 вказано, що забороняється діяльність партій та організацій, які мали антиукраїнське спрямування. Окремі особи та організації притягалися до відповідальності згідно з законами військового часу.

Порушників постанови відсилали до найближчої військової частини або коменданта [11, с. 48].

Важливим було питання надання гуманітарної допомоги населенням на потреби української армії. 17 грудня 1918 р. згідно з наказом С. Петлюри губернським і повітовим комісарам щодо допомоги в зборі для армії одягу та взуття Директорія закликала здати речі військового вжитку до волосних народних Управ, повітових та залізничних комендатур, Управ військових начальників [13, с. 222].

У соціально-економічній політиці Директорія УНР врахувала необхідність вирішення земельного питання й поширення української національної ідеї для запобігання більшовицької агітації. 18 грудня 1918 р. згідно з наказами С. Петлюри про наділення землею вояків армії УНР та про поширення національної свідомості серед них було встановлено скласти реєстри армії УНР, а кожному солдатіві видати особисту картку (посвідчення), яку солдат мав носити при собі. У картці кожного тижня мав ставитися підпис командира чети. Для поширення національної свідомості при кожній частині (не більше полка) мали бути хата-читальня, курси, школи, виділені кошти [13, с. 224].

Важливими були заходи, що передбачали зміни в законодавстві щодо покарань за поширення більшовицької пропаганди. Згідно з наказом Головної Команди військ УНР про введення в дію окремих статей закону про кримінальну відповідальність за антидержавну діяльність і грабежі мирного населення (22 грудня 1918 р.) було встановлено смертну кару, рішення про яку приймав польовий суд. У випадках

переваги пом'якшувальних обставин польові суди мали карати за злочин безстроково та строково каторжною тюрмою [5, с. 204].

Інформаційна війна активно провадилася і на дипломатичному рівні. 5 січня 1919 р. народний комісар Г. Чичерін відповів на ноти міністра закордонних справ В. Чеховського, заявивши, що військові частини радянської Росії в Україні відсутні. У відповіді сказано: «Військова акція на українській території в цей момент провадиться поміж військом Директорії й військами Українського Совітського Уряду, який є цілком незалежний». У відповідь на ноту 9 січня 1919 р. Директорія заявила: «Твердження комісара закордонних справ, ніби на територію України російське військо не вступає, по перевіреним відомостям єсть або умисним перекручуванням правди, або ж цілковитою неповідомованістю Комісара закордонних справ» [5, с. 205].

Директорія УНР провела радикальні заходи щодо прихильників сепаратистського руху. Згідно з наказом Головного отамана С. Петлюри Військовому міністрові УНР про вжиття суворих заходів до антидержавних елементів (2 січня 1919 р.) було встановлено «за пограбування населення висилати за межі України всіх ворогів української влади». Висилці підлягали й сім'ї агітаторів [7, с. 141].

Із своїм поверненням мовне питання більшовики відразу вирішили на користь російської мови. Голова українського радянського уряду 13 лютого 1919 р. декларував у Раді робітничих депутатів: «Декретування української мови яко мови державної є реакційним заходом. Кому це потрібно? Тій

імпровізованій інтелігенції та бюрократії, яка творилася самостійною Україною?» [5, с. 302].

Зразок ведення економічної політики більшовиками майстерно продемонстровано в журналі соціал-демократів «Червоний прапор» від 28 листопада 1919 р.: «Перше заперечення, яке нам виставляють зараз проти суверенности української Соціалістичної Республіки, так це те, що радянська Росія зараз голодає, а ви тут «незалежність» свою лаштуєте, та всякі кордони муруєте, це зовсім є зайве й контр-революційне» [5, с. 339].

Більшовицька пропаганда заповонила й пресу: «В Жмеринці... я дістав від жмеринських робітників жмут большевицьких часописів з різних кінців України. Всі вони були переповнені неправдивими пропагандивними «інформаціями» на адресу Директорії» [11, с. 106].

Існує відозва за підписом Х. Раковського й В. Антонова-Овсієнка «До солдатів Директорії галицьких січовиків» (5 березня 1919 р.), вміщена в елисаветських «Известиях». У відозві їх закликали до підтримки більшовицького уряду, війна означалася як громадянська, а головне, що «Директорія ставить вище, ніж інтереси трудового народу, інтереси купки честолюбних і властолюбних людей, що змагаються проти волі трудового народу України накинути йому свою владу». Більшовики пояснювали появу військ Антанти на Півдні України «спробою відновлення влади поміщиків і капіталістів» [5, с. 306].

13 – 14 березня 1919 р. у Жмеринці готувалося більшовицьке повстання з метою відрізати Північний фронт від Південно-Західного. Повстання було придушене, однак через чутки про

відсутність можливості переїзду в разі захоплення більшовиками міста українська армія була близькою до деморалізації.

ЦК УСДРП підготував «докладну записку» щодо ситуації на території України, де вказувалося, що «під впливом большевицької агітації українські селяни й робітники стали пасивними, тому відмовляються від боротьби з большевиками, або й зовсім переходять на їх бік» [17, с. 90].

Більшовики вважали Україну своєю колонією. Наприклад, один із визначних діячів УСДРП Г. Довженко, що залишався в Києві, писав у листі від 14 березня 1919 р.: «У нас тут повна руїна. Хліб та інші продукти енергійно вивозяться. Пасажирські потяги до Москви припинено зовсім. Везуть лише хліб, мануфактуру, військове майно, тільки не до нас, а від нас. Забирають в крамницях сукно, полотно, шерсть і все це пруть до Москви». І. Мазепа також згадує: «Большевики кинули проти нас на Волинському фронті свої найкращі частини місцевого формування. Наприклад, Таращанську дивізію, що складається переважно з українців. Це деморалізуюче впливає на наших вояків» [11, с. 115].

Головною проблемою армії УНР було постачання, УГА (Українська Галицька Армія) постачалася краще. Так, наприклад, військовий референт при уряді диктатора Є. Петрушевича Остап Левицький у своїх спогадах («Галицька армія на Великій Україні», Відень, 1921) з приводу цього писав, що в розпорядженні УГА було 800000 збіжжя на 8 місяців, цукор і сіль, які було захоплено як здобич. У спогадах А. Кравса згадувалося, що в Козятині було захоплено «великий парк льокомотивів і возів, 30 вагонів

солі, частину якої поміняли на черевики та білизну» [11, с. 228].

Важливим питанням було матеріальне забезпечення сімей українських військовослужбовців. Згідно з Ухвалою Директорії УНР про затвердження постанови Ради Народних Міністрів щодо забезпечення родин тих осіб, які перебувають на військовій службі (30 липня 1919 р.), військову допомогу могли отримувати дружини, діти до 16-річного віку, непрацездатні (діти, батько, мати, брати й сестри) розміром 50 – 100 гривень за місяць державної допомоги й щомісячної допомоги розміром 1/3 – 1/2 щомісячного заробітку для робітників фабрик. Робітники без сім'ї отримували одноразову допомогу в розмірі 3-місячної платні. Місцева влада контролювала видачу допомоги [7, с. 439].

Директорія УНР намагалася збільшити рівень довіри українського населення до армії і влади для запобігання успіхів більшовиків в інформаційній війні. Згідно зі зверненням С. Петлюри до українського селянства з проханням підтримати збройний наступ проти більшовиків (серпень 1919 р.) було мотивовано населення згадками про соборність України. Корпуси, дивізії, повітові комісари в кожному селі мали одержати зброю та майно [13, с. 275].

Події на Кримському півострові розгорталися за загальноросійським сценарієм гібридних воєн. З ініціативи більшовиків, які все-таки перебували у меншості в севастопольському Центрофлоті, в ніч на 29 грудня 1917 р. був сконструйований надзвичайний орган влади – військово-революційний комітет. Встановлення радянської влади в містах Криму, як зазначав А. Денікін у мемуарах, відбувалося завдяки

злочинним елементам. Захоплення влади супроводжувалося жахливим терором, який мусив викоренити будь-яку думку про можливість опору [16, с. 376]. 1 травня 1919 р. Крим опинився під контролем Кремля. Вдруге більшовики захопили Крим у листопаді 1920 р. за допомогою анархістських з'єднань Н. Махана [17, с. 92].

Для визначення картини гібридних війн на території України в 2014 – 2019 рр. варто висвітлити характер явища. У загальному вигляді особливості цих подій такі: агресія без офіційного оголошення війни; приховування країною-агресором своєї участі в конфлікті; «інформаційна війна» – пропаганда та контрпропаганда з застосуванням «брудних» інформаційних технологій; широке використання «п'ятої колони» і нерегулярних збройних формувань (у т. ч. під прикриттям мирного населення); нехтування агресором міжнародними нормами ведення бойових дій, чинними угодами і новими домовленостями; заходи політичного та економічного тиску (за формального збереження дипломатичних зв'язків між двома країнами); протистояння у кібернетичному просторі тощо [17, с. 143].

У Російській Федерації «гібридна війна» на Донбасі оцінюється з позиції суспільно-політичної спекуляції, що отримала назву «Русская весна». Ключовим завданням стало зміцнення владних інституцій і державної влади. Згідно із позицією російських можновладців (Є. Холмогоров, О. Дугін, О. Проханов), експансія виправдовувала відсутність розбудови правової держави, оскільки відволікала суспільство від внутрішніх проблем. Правлячі кола Росії використали кризу на Донбасі для мобілізації

російського суспільства навколо неоімперського порядку та усунення політичної опозиції [22, с. 210].

Війна в Україні (на території Криму та Донбасу) в сучасні роки проводиться під лозунгом ідеології «русского мира». Це офіційна філософія Російської Федерації (РФ), з іншого боку – евфемізм для означення російської агресії проти України, а в ширшому сенсі – синонім інформаційної війни, яку проводить Росія проти західних демократій [22, с. 157]. Показово, що станом на осінь 2014 р., 71% росіян нічого не чули про «русский мир», але 63% респондентів висловили впевненість, що він таки існує, якщо про нього говорять російські політики. За український Донбас як складову «русского мира» висловилися 75% росіян, тоді як за Центральну і Західну Україну – тільки 29%. Ця статистика вкотре вказує на політтехнологічний аспект «русского мира». Ідеологія позиціонується як багатоетнічний, поліконфесійний, мультикультурний глобальний проект, завдяки якому Росія набуде нової ідентичності й відкриє нові можливості для «ефективного співробітництва з рештою світу» та отримає «додаткові імпульси подальшого розвитку» [14, с. 103].

Митрополит УПЦ КП Євстратій, наприклад, небезпідставно вважає, що «концепція «русского мира» є насправді осучасненим варіантом традиційної російської імперської ідеї. А ця ідея не може бути реалізована без України. Тому «русский мир» у будь-якому з його варіантів явно або приховано є ворожим до української національної ідеї, до української державності» [1, с. 425]. Конфігурація «русского мира» в аналітичних розробках його технологів

виглядає так: ядро «мира» становить Росія, Україна та Білорусь; внутрішню сферу – пострадянський простір; зовнішню – країни з великою російською діаспорою (Німеччина, Ізраїль, США, Британія), православні країни (Сербія, Кіпр, Румунія, Чорногорія, Болгарія), країни, де формуються російські діаспори та є цікавість до російської культури (Італія, Фінляндія). На відміну від решти цивілізацій, унікальність «русского мира», за логікою його творців, полягає в тому, що він є водночас синонімічний значенню «імперії» та «великої держави». Серед політичних цінностей «русского мира» зазначені: сакральність влади, патерналізм, суверенність. Духовні цінності вибудовуються довкола месіанства в його класичному російському розумінні «Москва – третій Рим». Російська мова згідно з ідеологією має бути домінуючою на території проживання росіян, пропагуються цінності російської освіти та культури. Просування «русского мира» було б неможливим без потужної присутності російських ЗМІ в українському інформаційному просторі [3, с. 105].

Інформаційна війна має дезінформаційний характер стосовно українських і російських громадян, а також до всього світу. Російські керманічі використовують історію писання у власних політичних іграх. У Росії історія обслуговує політичний режим, і за його завданням науковці займаються створенням «правильної» історії Новоросії та Криму, тобто такої, що відповідає поглядам політичного керівництва сучасної Росії. Перші прояви «Русской весны» в історіографії – це колективна монографія «История Крыма» і книга О. Шубіна «История Новороссии», які вийшли

друком наприкінці 2014 – на початку 2015 рр. [17, с. 145].

Українські дослідники постійно наголошують, що «воєнні дії В. Путін проводить з метою повернення Російській Федерації статусу наддержави. Проте президент не прагне відновити Радянський Союз, а створити нову Російську імперію в кордонах 1914 р. (псевдодемократичну за формою і автократично-тоталітарну за змістом)» [1, с. 456].

Події весни 2014 р. – класичне проведення гібридної війни російською стороною на українській території, яка призвела до низки юридичних, економічних та культурних прецедентів, що самі по собі стали вагомим викликом українській державності. Офіційно жодна зі сторін не оголошувала війни. Україна та Російська Федерація зберегли дипломатичні відносини, здійснюють постійні контакти на політичному рівні, тривають (хоч і у значно меншому обсязі) торговельні відносини та культурні зв'язки тощо. До літа 2014 р. конфлікт вдалося локалізувати окремими районами Донецької та Луганської областей [22, с. 153].

Стимуляція сепаратизму є одним із елементів гібридної війни на Донбасі та анексії Криму. Можна виділити три етапи дій Росії щодо України в 2014 р. Першим етапом є анексія Криму та організація «вуличного сепаратизму» на півдні та сході країни, коли маргінальні групи проголошували «народні республіки» (кінець лютого – квітень 2014 р.) [2, с. 50; 22, с. 9]. Росіянами у Криму проводився детальний аналіз ситуації, вивчалися об'єкти стратегічної інфраструктури, готувалися карти, плани дій, формувалися спеціальні групи з місцевого населення (зокрема,

з офіцерів-відставників), що пройшли воєнний вишкіл. Уже з початку 2013 р. тривала лавиноподібна активізація російської розвідки, збільшилася кількість обльотів літаками-розвідниками українського кордону, почастишали військово-морські навчання-маневри тощо. Усе це українські спецслужби фіксували, проте київська влада жодним чином не протидіяла подібним операціям і маневрам з боку Росії. Референдум 14 березня 2014 р. визнано Конституційним Судом України неконституційним [1, с. 340; 18, с. 105].

Другий етап характеризується формуванням маріонеткових «народних республік» на Донбасі для маскування агресії під «громадянську війну», тут активну участь брали російські громадяни, а з боку Російської Федерації були організовані постачання зброї та військової техніки (травень – серпень 2014 р.). Третій етап – примушення України до перемир'я: Російська Федерація ввела війська, тим самим кардинально змінивши воєнну ситуацію; це змусило українську владу погодитися на «тимчасовий режим самоуправління» в районах Луганської і Донецької областей, захоплених сепаратистами і російськими бойовиками (кінець серпня – жовтень 2014 р.) [6, с. 8; 20].

На Закарпатті також були невдалі спроби оголосити «Народну Республіку»: «було проголошено підпільне сепаратистське утворення «Республіка Підкарпатська Русь». Закарпатські сепаратисти навіть оперували поняттями «спеціальна самоврядна територія, як суб'єкт, що не входить до жодних інших територіально-адміністративних утворень», положеннями Статуту ООН, Декларацією прав людини тощо, що

закріпляли право народу на самовизначення, а також «підтвердженням Міжнародним Судом ООН щодо Косово 22 липня 2010 р. того факту, що одностороннє проголошення незалежності частиною держави не порушує будь-яких норм і принципів міжнародного права». Сепаратисти вели антиукраїнську пропаганду, використовували терористичні методи та «зливали» компромат у ЗМІ [1, с. 385].

Російські політики й політтехнологи ризикували власним іміджем заради порушення міжнародних договорів. Коли Україна відмовилася від третього за величиною ядерного арсеналу у світі, Російська Федерація позиціонувала себе в числі гарантів її безпеки. У Будапештському меморандумі, до речі, йшлося про те, що ніяка зброя держав-гарантів ніколи не буде використовуватися проти України, за винятком у цілях самооборони. Пояснити таку коротку відстань від держави-гаранта до держави-агресора можна лише невисокою питомою вагою моральних оцінок у російській інтелектуальній традиції. Кордони дозволеного і недозволеного в ній віддавна визначалися не законами і – тим більше – не моральними критеріями, а витлумаченою в суб'єктивістському дусі політичною доцільністю. З позиції міжнародного права порушення Мінських домовленостей (5 вересня 2014 р.) було незаконним: обстріл територій і досі не припиняється, відбувається подальше озброєння російської армії. Дипломатичні спроби П. Порошенко щодо припинення війни зазнали невдачі [3, с. 334].

Релігійний чинник відігравав значну роль у гібридній війні як один із системоутворюючих елементів. Упродовж останніх десятиліть рівень довіри до

церкви в Україні завжди був і є високим. Вплив Російської православної церкви Московського патріархату підсилював місцеві проросійські симпатії, що ставило виклик внутрішньополітичній стабільності в Україні. Релігійний фактор ніколи не посідав помітного місця в самоідентифікації населення. Напередодні війни, як і впродовж усіх років незалежності, рівень релігійності та ступінь важливості релігії для населення Донбасу були одними з найнижчих в Україні: на сході країни на початку 2013 р. декларували себе віруючими 59% (проти 66% у 2010 р.), тоді як на заході – 86% (у 2010 р. – 89%). Прикметно, що в обох випадках ці показники демонстрували тенденцію до скорочення. У переліку життєвих цінностей населення Східної України релігія посідала 17-те місце із 19 запропонованих для відповіді позицій (Західної – 9-те) [9, с. 73].

Для запобігання сепаратизму в регіонах 16 червня 2014 р. було запропоновано зміни до проекту Конституції, ключовим елементом яких була децентралізація влади. Також передбачалося, що одразу ж після прийняття мирного плану і змін до Конституції мали бути проведені дострокові місцеві вибори у Донецьку і Луганську для того, щоб громада мала можливість обрати своїх представників і в такий спосіб дати владні повноваження, з якими б вони несли відповідальність за мир, спокій, злагоду на території громади. Президент запевняв також, що за останній тиждень більше ніж на 250-ти кілометрах кордону повернутий контроль, встановлені блокпости, що шляхи потрапляння до української території збройних підрозділів, танків, систем залпового вогню, артилерії, яка ще нещодавно вільно

перетинала кордон на двох найбільш небезпечних ділянках, закрито. За тиждень П. Порошенко пообіцяв відновити безпеку на державному кордоні, проте усе це виявилось марним. Одностороннє припинення вогню з українського боку протривало лише до 30 червня, зі сторони ворога – не припинялося [1, с. 382].

Мовне питання стало одним із ключових елементів політичної боротьби з перших років незалежності України. Більшість політичних сил намагалися використати його, розігруючи «мовну карту» передусім у передвиборних гонках. Тим часом етномовна ситуація на Донбасі вимагала не бурхливих сплесків і не менш виразних відпливів, а щоденної, конструктивної, наполегливої роботи. Недотримання конституційного статусу української мови є, на жаль, сьогоднішньою реалією [3, с. 341].

Енергетична складова весь час після розвалу СРСР й удержавлення України та Російської Федерації була однією з стрижневих і вогнебезпечних у взаєминах між цими країнами. У 2014 р. від 16 червня Росія припинила постачання газу Україні. Крім того, проросійські колаборанти і російські окупанти методично прагнули зруйнувати енергетичну інфраструктуру України, і не лише газотранспортну, а й шахти, деякі з них вже тоді було знищено. За чотири місяці держава таки спромоглася на поставки російського і неросійського газу з Євросоюзу. Було започатковано й реформування газотранспортної системи через розділення постачальника, транспорту й створення операторської компанії, де контроль мав належати Україні, труба ж – на 100% – залишалася у державній власності. Зберігалася залежність

України від РФ і в частині постачання ядерного палива на українські АЕС (загальний обсяг вироблення електричної енергії на АЕС складав близько 50%). Уряд прийняв рішення укласти контракт з компанією Westinghouse на диверсифікацію постачання ядерного палива, тобто Україна розпочала купувати ядерне паливо не тільки у Росії [1, с. 398].

Цікавий український феномен, який істотно розширює контекст дослідження сучасних суспільних трансформацій, є волонтерство та добродійність. Волонтерство у тому вигляді, в якому воно існує в Україні, виявилось позитивним чинником впливу на суспільну атмосферу; воно багато в чому допомагає армії виконувати поставлені перед нею завдання, а вимушеним переселенцям – виживати. Що ж до благодійності, то її вплив на соціальні процеси не є однозначним. Відсутність венчурної філантропії стимулює апетити невеличких груп шахраїв, які спритно збирають «вершки» з відкритого для благодійності суспільства [12, с. 66].

Отже, гібридні війни 1917 – 1921 рр. та на сучасному етапі між Росією та Україною були і є змаганнями за контроль над свідомістю населення шляхом маніпулювання інформаційно-пропагандистськими гаслами. Диктатура пролетаріату та модифікаційна ідеологія «руського мира» мали на меті створити умови для виправдання анексії Криму та війни на Донбасі, що створювали кон'юнктуру життя суспільства. Особливостями гібридних війн було збереження дипломатичних відносин в умовах воєнних дій, заходи урядів щодо сепаратистів, поширення ідей щодо культурних цінностей, фінансово-господарська політика та використання

релігійного чинника. Українська влада частково за допомогою підтримки окремих країн Заходу отримала можливість забезпечити суверенітет решти території. У роки війни на сучасному етапі, незважаючи на зростання суспільної активності, українська влада, на превеликий жаль, не зуміла протистояти Російській Федерації без територіальних та людських втрат.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. Гай-Нижник, Л. Залізник, І. Краснодемська, Ю. Фігурний, О. Чирков, Л. Чупрій. Київ: МП Леся, 2016. 586 с.
2. Верменич Я. Суверенітет vs імперія: методологія осмислення неспівмірності української і російської «кордонних стратегій» *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей. 2016. Випуск 10. С. 35–76.
3. Верменич Я. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / відповідальний редактор В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 369 с.
4. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина II. Київ – Відень: Видавництво «Дзвін», 1920. 328 с.
5. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина III. Київ – Відень: Видавництво «Дзвін», 1920. 535 с.
6. Головка В. Революція достоїнства і сепаратистський кризис: последствия для крупного донецького капітала. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: міжвідомчий збірник наукових праць / відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 23. С. 5 – 22.
7. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали.

У 2-х томах, 3-х частинах. Том 1 / упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 688 с.

8. Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917 – 19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записна книжка. 1919 рік / упорядник: П. Гай-Нижник. Київ, 2018. 274 с.

9. Кочан Н. Деякі особливості використання релігійного чинника в гібридній війні Російської Федерації на Сході України. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації*. Матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 71 – 84.

10. Кучерук М. В'ячеслав Чорновіл про ленінську методику гібридної війни. *Чорноволівські читання: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019)* / упоряд. В. Деревінський. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2019. С. 64 – 65.

11. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921. Київ: Темпора, 2003. 608 с.

12. Нагорна Л. Мінливість регіональної свідомості у гібридних протистояннях: стресові та травматичні коди у просторі пам'яті. *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 11. С. 53 – 70.

13. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук М., 2006. Т. IV. 704 с.

14. Примаченко Я. Історична політика РФ та її вплив на території Південно-Східної України та АР Крим в контексті «русского мира». *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 11. С. 101 – 132.

15. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / гол. ред. Я. Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 492 с.

16. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (аналітична доповідь). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.

17. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.

18. Україна після Євромайдану: досягнення та виклики / ред. М. Яковлев, О. Гарань. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2015. 132 с.

19. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. 412 с.

20. Україна і більшовики. Хто і як створював СРСР? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28711414.html>

21. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 2 (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.) / упоряд. В. Верстюк (керівник). Київ: Наукова думка, 1997. 422 с.

22. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. «Русский мир» на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії (аналітична доповідь). Київ, 2018. 227 с.

23. Якубова Л. Суспільно-політичний простір Криму на периферії «русского мира». *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. Вип. 12. С. 9 – 31.

24. Якубова Л. Процес українського національорення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.) *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 173 – 188.

REFERENCES

1. HAI-NYZHNYK, P., ed., comp., et al. (2016). *Russia's Aggression against Ukraine: Historical Backgrounds and Contemporary Challenges*. Kyiv: MP Lesia, 586 p. [in Ukr.]
2. VERMENYCH, Ya. (2016). Sovereignty vs. Empire: Methodology for Understanding the Inequality of Ukrainian and Russian "Border Strategies". In: *Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei* (Regional History of Ukraine. Collected Scientific Articles), Vol. 10, pp. 35–76. [in Ukr.]
3. VERMENYCH, Ya., SMOLII, V., ed., (2018). *Phenomenon of the Borderland: Crimea and Donbas in the Destiny of Ukraine*. Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine, 369 p. [in Ukr.]
4. VYNNYCHENKO, V. (1920). *The Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 – December 1919])*. Part II. Kyiv–Vienna: Dzvin, 328 p. [in Ukr.]
5. VYNNYCHENKO, V. (1920). *Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 – December 1919])*. Part III. Kyiv–Vienna: Dzvin, 535 p. [in Ukr.]
6. HOLOVKO, V. (2015). Revolution of Dignity and Separatist Crisis: Consequences for the Large Capital of Donetsk. In: S. KULCHYTSKYI, ed., *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats* (Problems of the Ukrainian History: Facts, Opinions, Investigations: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vol. 23 Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine, pp. 5–22. [in Ukr.]
7. VERSTIUK, V., comp., (2006). *Directorate, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920: Documents and Materials*. In 2 volumes, 3 parts. Vol. 1. Kyiv: Olena Teliha Publishing, 688 p. [in Ukr.]
8. ZHUKOVSKYI, O., HAI-NYZHNYK, P., comp., (2018). *Remembering the Great Eastern Revolution Era of the Early 1917–1919. (From Trenches to Prison). A Notebook. 1919*. Kyiv, 274 p. [in Ukr.]
9. KOCHAN, N. (2016). Some Features of Using the Religious Factor in the Hybrid Warfare of the Russian Federation in Eastern Ukraine. In: *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii. Materialy kruhloho stolu "Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhenia ta vidnovlennia"*, 12 lystopada 2015 r. (Cultural Values of Crimea and Donbas in the Conditions of War and Occupation. Materials of the Roundtable Discussion "Historical, Cultural, and Scientific Potential of Southern and Eastern Ukraine under Occupation and Military Actions: Threats, Losses, Prospects for Preservation and Restoration". November 2015). Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine, 71–84 pp. [in Ukr.]
10. KUCHERUK, M. (2019). Viacheslav Chornovil on the Leninist Technique of the Hybrid Warfare. In: V. DEREVINSKYI, comp., *Chornovolivski chytannia: materialy V Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, 15 bereznia 2019* (Chornovil Readings: Materials of the 5th All-Ukrainian Scientific Conference, March 2019). Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, pp. 64–65. [in Ukr.]
11. MAZEPA, I. (2003). *Ukraine in the Fire and Storm of the Revolution. 1917–1921*. Kyiv: Tempora, 608 p. [in Ukr.]
12. NAHORNA, L. (2017). Fluctuations of Regional Consciousness in Hybrid Confrontations: Stress and Traumatic Codes in the Memory Space. In: V. SMOLII, ed., *Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei* (Regional History of Ukraine. Collected Scientific Articles), Vol. 11. Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine, pp. 53–70. [in Ukr.]
13. PETLIURA, S. (2006). *Articles. Letters. Documents*. Vol. 4. Kyiv: PP Serhiichuk M., 704 p. [in Ukr.]
14. PRYMACHENKO, I. (2017). The Historical Policy of the Russian Federation and Its Influence on the Territory of South-Eastern Ukraine and Crimea in the Context of the "Russian World". In: V. SMOLII, ed., *Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei* (Regional History of Ukraine. Collected

Scientific Articles), Vol. 11. Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine, pp. 101–132. [in Ukr.]

15. SKOROPADSKYI, P., PELENSKYI, Ya., ed., (1995). *Memoirs (late 1917 – December 1918)*. Kyiv–Philadelphia, 492 p. [in Ukr.]

16. SMOLII, V. et al. (2016). *Donbas and Crimea in the Economic, Sociopolitical, and Ethnocultural Space of Ukraine: Historical Experience, Modern Challenges, Prospects* (an analytical report). Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine, 616 p. [in Ukr.]

17. TURCHENKO, F., TURCHENKO, H. (2015). “Novorossiiia” Project and the Newest Russian-Ukrainian War. Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine, 166 p. [in Ukr.]

18. YAKOVLIEV, M., HARAN, O., eds., (2015). *Ukraine after Euromaidan: Achievements and Challenges*. Kyiv: Ilko Kucheriv “Democratic Initiatives” Foundation, 132 pp. [in Ukr.]

19. PYRIH, R., comp., et al. (2015). *Ukrainian State (April–December 1918)*. Documents and Materials. In 2 volumes, 3 parts. Vol. 2. Kyiv: Tempora, 412 p. [in Ukr.]

20. *Ukraine and the Bolsheviks. Who and How Created the USSR?* [online] Available at:

<https://www.radiosvoboda.org/a/28711414.html> [in Ukr.]

21. VERSTIUK, V., comp., (1997). *The Ukrainian Central Rada*. Documents and Materials. In 2 volumes. Vol. 2 (December 10, 1917 – April 29, 1918). Kyiv: Naukova dumka, 422 p. [in Ukr.]

22. YAKUBOVA, L., HOLOVKO, V., PRYMACHENKO, Ya. (2018). “Russian World” in Donbas and Crimea: Historical Origins, Political Technology, Instrument of the Aggression (an analytical report). Kyiv, 227 p. [in Ukr.]

23. YAKUBOVA, L. (2018). Sociopolitical Space of Crimea on the Periphery of the “Russian World”. In: V. SMOLII, ed., *Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei* (Regional History of Ukraine. Collected Scientific Articles), Vol. 12. Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine, pp. 9–31. [in Ukr.]

24. YAKUBOVA, L. (2015). Processes of Ukrainian Nation-Building vs Imperial Marginalization Practices in Donbas (the 18th – early 21st century). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), (4), pp. 173–188. [in Ukr.]